

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ОЛЬГА МАКСИМЕНКО,

магістр психології, провідний соціолог відділу методології і методів соціології, Інститут соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

ОЛ'НА МАКСЫМЕНКО,

MA in Psychology, leading sociologist at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12 Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

olga.maksimenko.65@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2804-2790>

«Суспільство після пандемії: світ і Україна». XIV Міжнародні соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної

«Я б хотів, щоби цього не трапилося в мій час», — сказав Фродо. «Так само і я, — сказав Гендальф, — так само й усі, хто живе, щоби бачити такі часи. Але не їм це вирішувати. Все, що ми маємо вирішувати, — це те, що робити з часом, який дається нам».

Дж.Р.Р. Толкін, «Володар перснів»

10 грудня — знаменна дата для вітчизняної соціологічної спільноти. Це річниця з дня народження **Наталії Вікторівни Паніної (1949–2006)** — однієї з найвідоміших постатей у новітній історії української соціології, співзасновниці проекту «Вимірювання соціальних змін в українському суспільстві. Соціологічний моніторинг», ідейної натхненниці конкурсу «Кращий молодий соціолог року», лауреатки Державної премії України в галузі науки і техніки, голови Комісії з професійної етики соціолога. Наталія Паніна — людина, про яку ми згадуємо завжди і на яку рівняємося. Людина, чия активна громадянська позиція, вимогливість до себе та надзвичайна відданість справі в поєднанні з високим професіоналізмом слугують взірцем для її колег та молодих дослідників.

Щороку в цей день Інститут соціології НАН України разом із Соціологічною асоціацією України та Соціологічним центром імені Наталії Паніної зорганізовує Міжнародні соціологічні читання на честь Наталії Вікторівни. Ця визначна подія збирає дослідників у царині суспільних наук не лише з усієї України, а й з інших країн, зокрема Польщі, Німеччини, Угорщини. Частими й завжди бажаними гостями заходу є українські журналісти, а також численні друзі пані Наталії та її чоловіка й однодумця Євгена Івановича Головахи. І минулого, 2020 року, незважаючи

Цитування: Максименко, О. (2021). «Суспільство після пандемії: світ і Україна». XIV Міжнародні соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 172–183.

на несприятливі для публічних заходів обставини, Інститут соціології радо вітав учасників та слухачів Читань — уже вчотирнадцяте. Доповідачі та члени організаційного комітету зібралися в актовій залі Інституту, де спершу відбулося пленарне засідання, а після перерви — круглий стіл. Крім того, всі охочі могли долучитися до роботи Соціологічних читань за допомоги платформи «Google Meet». Технічне забезпечення та супровід події взяв на себе провідний науковий співробітник відділу методології та методів соціології Сергій Дембіцький, а оглядачка Української національної інформаційної агенції «Укрінформ» Ярослава Міщенко (відома також як Лана Самохвалова) опублікувала найцікавіші фрагменти виступів доповідачів¹.

Тема Читань — «*Суспільство після пандемії: світ і Україна*» — була продиктована стрімкими й масштабними змінами, викликаними епідемією коронавірусу в усіх країнах та регіонах світу. Доповідачі намагалися не тільки проаналізувати характер і глибину цих змін, а й окреслити своє бачення стосовно того, яким може стати суспільство вже в недалекому майбутньому і яку роль у цьому суспільстві відіграватимуть представники різних професій, зокрема науковці, прикладні дослідники, вчителі загальноосвітніх шкіл, викладачі вищих навчальних закладів, соціальні працівники.

Зі вступним словом до учасників та гостей заходу звернувся президент Соціологічної асоціації України, ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна **Віль Бакіров**. Цьогоріч Вілеві Савбановичу випала ще одна почесна місія — від імені Асоціації привітати чотирьох ювілярів, видатних науковців, які пов'язали своє життя з Інститутом соціології — директора Інституту **Валерія Ворону**, заступника директора з наукової роботи **Євгена Головаху**, головного наукового співробітника відділу соціології культури та масової комунікації **Анатолія Ручку** та завідувача відділу соціальних структур **Сергія Makeєва**. З цієї нагоди В. Ворону було нагороджено медаллю імені Б. Кістяківського «За видатний внесок у розвиток соціології» — найвищою відзнакою Соціологічної асоціації України. С. Makeєву було присвоєно звання Почесного члена САУ, а Є. Головасі подарували збірку есеїв² — невеличку і водночас майстерно оформлену книжку, дописувачами якої стали ті, кому пощастило працювати з ювіляром, товаришувати з ним, слухати його лекції та виступи, дивитися телепередачі з його участю, читати його розвідки.

До привітань приєдналися: віце-президентка Соціологічної асоціації України, професорка ХНУ імені В.Н. Каразіна **Людмила Сокурянська**, професорка Львівського національного університету імені Івана Франка **Наталія Коваліско** та деканеса факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка **Валентина Чепак**. Валентина Василівна, поряд з тим, вручила ювілярам почесні грамоти КНУ.

Далі слово було надано першому доповідачеві — професорові Національного університету «Киево-Могилянська академія», генеральному директорові Київського міжнародного інституту соціології **Володимиру Паніотто**. Його виступ було присвячено *методам опитування в умовах пандемії*, передусім тим змінам, що їх

1 Самохвалова, Л. (2020, 15 грудня). Людина мережева і «закрите» майбутнє: соціологи про світ після пандемії. *Укрінформ*. Отримано з: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3154752-ludina-merezeva-i-zakritta-majbutnogo-sociologi-pro-svit-pisla-pandemii.html>

2 Сокурянська, Л. Г. (Ред.). (2020). Про Головаху з любов'ю. Харків: Соціологічна асоціація України.

довелося внести до класичного методу прикладних соціологічних досліджень — інтерв'ю «віч-на-віч» (*face-to-face*).

«Коронавірусна інфекція стала серйозним і несподіваним викликом не лише для значної частини національних опитувань, а й для низки міжнародних моніторингових проєктів, які базуються саме на *face-to-face* інтерв'ю, — зокрема Європейського соціального дослідження (ESS)», — зазначив В. Паніотто. По-перше, було внесено зміни до змісту анкети, яка застосовуватиметься в 10-й хвили, — додано блок запитань, пов'язаних з COVID-19 (наприклад, чи хворів сам респондент або хтось із його найближчого оточення на коронавірус, чи буде він робити щеплення, наскільки він задоволений діями уряду у відповідь на пандемію COVID-19 тощо). Кожна країна-учасниця може або долучити цей модуль до базової частини анкети, водночас вилучивши запитання, що розроблялися окремо для неї (*country-specific items*), або ж залишити все без змін. Станом на кінець жовтня 2020 року 22 країни погодилися використати вищезгаданий модуль¹. По-друге, польовий етап ESS продовжено до 31 грудня 2021 року. Він може тривати вже не чотири (як раніше), а шість тижнів. Розпочати ж збирання даних кожна країна може в будь-який момент між 1 вересня 2020 року і 1 вересня 2021-го².

По-третє, — і це найголовніше — було запропоновано низку рекомендацій щодо формату інтерв'ю. Якщо відібраний для опитування респондент відмовиться (незважаючи на дотримання всіх санітарно-протиепідемічних вимог) спілкуватися з інтерв'юером безпосередньо, він може відповідати на запитання анкети, використовуючи платформи «Zoom», «Skype» або «Microsoft Teams» (заздалегідь погодивши час). Відповіді респондента фіксуватимуться за допомогою спеціального програмного забезпечення для комп'ютеризованого особистого інтерв'ю (*Computer-Assisted Personal Interviewing*, або *CAPI*), сама ж відеозустріч ніколи не записується. Крім того, в 10-й хвили ESS планується самозаповнення анкети респондентом (хоча цей метод зазвичай використовують тоді, коли потрібно отримати відповідь на сензитивні запитання). Як пояснив Тим Гансон (Tim Hanson)³, наразі йдеться про комбінацію трьох підходів: самозаповнення опитувальника з використанням електронного пристрою (*ESS Electronic Questionnaire Device*)⁴, використання скороченої версії паперової анкети та самозаповнення форми в режимі онлайн. Дані, зібрані в такий спосіб, будуть обробляти й аналізувати окремо від тих, що були одержані під час відеоінтерв'ю.

1 Докладніше див.: European Social Survey. (2020, October 30). Round 10 COVID-19 questions finalised. Retrieved from: <https://www.europeansocialsurvey.org/about/singlenew.html?a=/about/news/essnews0099.html>

2 Докладніше див.: European Social Survey. (2020, April 8). COVID-19 implications on the ESS. Retrieved from: <https://www.europeansocialsurvey.org/about/singlenew.html?a=/about/news/ess-news0083.html>

3 Відповідальний за розробку опитувальника та підготовку польової документації для ESS. Докладніше див.: Hanson, T. (2020, October). The European Social Survey during COVID: Using video interviews and other innovations. Paper presented at the 3rd Annual Likert Workshop «Surveys in the Era of the Pandemic and Beyond». Retrieved from: <https://psm.isr.umich.edu/sites/default/files/2020%20MPSM%20Likert%20Workshop%20Agenda.pdf>

4 Йдеться про планшет, на якому встановлено електронний варіант ESS-опитувальника.

В Україні *face-to-face* інтерв'ю (звісно, з дотриманням усіх правил протиепідемічної безпеки) поки проводять. Наприклад, цим методом було виконано опитування щодо Національної програми «Велике будівництво» (Київський міжнародний інститут соціології, серпень 2020 року), суспільно-політичних настроїв населення Одеси (КМІС, вересень 2020 року), оцінки ситуації в Україні та сприйняття партій і політиків (жовтень 2020 року) тощо. Однак значно частіше використовують комп'ютеризовані телефонні інтерв'ю (*CATI*) та інтернет-опитування. Утім, телефонні інтерв'ю теж зазнали певної модифікації — з огляду на необхідність соціального дистанціювання оператори зараз працюють удома, а не в приміщенні *call*-центру. І це, як зауважив В. Паніотто, не є повноцінною заміною *face-to-face* інтерв'ю.

На жаль, пандемія COVID-19 та карантинні обмеження негативно позначаються на якості даних, які одержують методом особистого інтерв'ю. Через те, що в одних областях рівень захворюваності вищий, а в інших — нижчий, зростає похибка покриття (*coverage error*). А через відмову надто обережних чи тривожних респондентів співпрацювати з інтерв'юерами знижується відсоток відповідей (*response rate*). Утім, цих людей можна зрозуміти — вони турбуються про власне здоров'я. Якість відповідей знижується ще й тому, що опитування проводять не вдома у респондента, а в під'їзді будинку, де він мешкає, або ж узагалі на подвір'ї біля будинку.

Ще одним чинником, який витісняє традиційні методи соціологічного дослідження, є дедалі ширше використання неопитувальних методів збирання даних (наприклад, аналіз авторського контенту в соціальних мережах) та опитувань через різноманітні мобільні застосунки (на цьому, зокрема, спеціалізується компанія «Gradus»). Певна річ, «соціологія в смартфоні» має свої переваги, як-от швидкість і зручність (а в часи пандемії ще й безпечність) отримання потрібної інформації, оперативність її опрацювання. Однак дані, одержані в таких опитуваннях, не є репрезентативними для населення України загалом, оскільки в них беруть участь лише власники смартфонів (тобто здебільшого громадяни працездатного віку, які мешкають у великих містах). Прикро, але замовники не завжди розуміють відмінність між смартфонними опитуваннями (які, до речі, добре зарекомендували себе в маркетингових дослідженнях) та інтерв'ю «віч-на-віч». Не завжди вдається пояснити, чому для отримання репрезентативних даних слід спершу будувати вибірку. Це знижує запит і на якісну соціологічну інформацію, і навіть на професійних соціологів.

«Дистанційні методи опитування, які набули значного поширення під час пандемії коронавірусу, мають поєднуватися з класичними, до яких належить *face-to-face* інтерв'ю, — підсумував Володимир Паніотто. — Така комбінація, наприклад, реалізується у проєкті «inPoll», що дає змогу одержати надійні дані».

Презентація двох наступних доповідачів — Сергія Макеєва, завідувача відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України, та Наталії Коваліско, професорки кафедри соціології ЛНУ імені Івана Франка, — була сфокусована на темі суспільної нерівності. І пан Сергій, і пані Наталія досліджують цю надзвичайно актуальну проблему впродовж тривалого часу. Багатьом запам'яталася їхня доповідь «Глобальне та локальне в наративі про нерівність», виголошена на XI Міжнародних соціологічних читаннях у грудні 2017-го. Цього разу С. Макеєв та Н. Коваліско аналізували *динаміку соціальної нерівності під впливом надзвичайних подій*. Дослідники спиралися на результати моніторингового опитування Інституту соціології

«Українське суспільство». Розпочали ж вони свій виступ з визначення поняття «нерівність» та його трактування в економіці й соціології.

«Економісти характеризують нерівність переважно як асиметрію доходів та добробуту населення. Розрізняють вікову, гендерну, поселенську нерівність тощо. Соціологи ж роблять акцент на класовій нерівності, розглядаючи аспекти доходу, віку, гендеру, регіону й типу поселення, — пояснив С. Макеєв. — Крім того, йдеться про нерівномірний розподіл благ, якими заведено вважати: статус (становище людини в суспільстві), задоволеність роботою й життям, престиж (авторитет, визнання), здоров'я (а також доступність і якість медичних послуг), безпеку (ризик втратити роботу, захворіти, залишитися без соціальної допомоги чи дотацій), мобільність (перспективи кар'єрного зростання або ж трудової міграції), соціальні зв'язки (коло спілкування, підтримку) тощо». Характер та масштаби нерівності не є чимось ustalеним: навпаки, вони зазнають змін внаслідок впливу екзогенних (надзвичайні події, як-от війни, революції, епідемії, природні катастрофи) та ендегенних чинників (для України це, зокрема, німецька економіка та обмежена дієздатність влади).

Найвідомішою спробою описати вплив надзвичайних подій на економічну нерівність (стратифікацію доходів та добробуту) є дослідження професора Стенфордського університету Волтера Шайделя (Walter Scheidel). У книзі «Великий вирівнювач: насильство та історія нерівності від кам'яної доби до XXI століття»¹ В. Шайдель виокремлює чотири типи надзвичайних подій, які здатні повністю згладити економічну нерівність. До цих подій, які дослідник образно назвав «чотирма вершниками вирівнювання» (*the Four Horsemen of Levelling*) за аналогією до вершників Апокаліпсиса, належать: війни з масовою мобілізацією (*mass mobilisation warfare*), революції, супроводжувані кардинальними перетвореннями (*transformative revolutions*), розпад держави (*state failure*) та смертоносні пандемії (*lethal pandemics*) на кшталт чуми та віспи в середньовічній Європі. Всі ці «вирівнювачі» мають украй руйнівну природу, охоплюють чималі території, а також ґрунтуються на насильстві (зокрема війни). Утім, не можна сказати, що їхня дія є необоротною, оскільки згодом виникають нові форми нерівності. Макроекономічні кризи, до речі, теж впливають на розподіл доходів і добробуту, проте дають лише короточасний ефект.

А як же позначається сьогоднішня пандемія на стратифікації суспільства? Як зауважив лауреат Нобелівської премії з економіки 2015 року Анґус Дитон (Angus Deaton), наявні («старі») нерівності радше поглиблюються, ніж зменшуються (скажімо, у людей старшого віку вища ймовірність захворіти на коронавірусну інфекцію, а низькі доходи обмежують доступ до медичних послуг). Крім того, з'являються «нові нерівності». Зокрема, на віддалений режим роботи змогли перейти офісні працівники, які є зазвичай випускниками університетів чи коледжів. Людина, яка не має відповідного рівня освіти, найімовірніше, працюватиме на роботі, пов'язаній з вищим ризиком захворіти на COVID-19. Однак навчання і в університеті, і в коледжі (А. Дитон наводить як приклад США) стає дедалі дорожчим і менш доступним, що неминуче посилює соціальну нерівність².

1 Scheidel, W. (2017). *The Great Leveller: Violence and the history of inequality from the Stone Age to the twenty-first century*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

2 Докладніше див.: Smith, R. (2020, July 16). Nobel-winning economist says COVID-19 spotlights limitations of U.S. health system. *USC Dornsife*. Retrieved from: <https://dornsife.usc.edu/news/stories/3264/covid-19-spotlights-limitations-of-u-s-health-system>

Про те, наскільки відчутною є нерівність в українському суспільстві (в оцінках населення), а також про її динаміку можна судити з результатів згаданого вище моніторингового опитування. В цьому опитуванні респондента/респондентку просять розмістити себе на одній із семи уявних сходинок, що відображають становище людини в суспільстві. Перша сходинка відповідає найнижчому статусу, сьома — найвищому. Тобто до уваги беруть суб'єктивну оцінку респондентами власного статусу. В 1994–2000 роках, згідно з даними дослідження, майже половина українців (45–49%) ставили себе на перші дві сходинки соціальної ієрархії. У 2006-му частка таких респондентів знизилася до 23%, натомість зросла частка тих, хто розташовував себе на третій і четвертій сходинках (до 65%), а 12% віднесли себе до верхівки суспільства (п'ята — сьома сходинки). 2009 року картина дещо змінилася: на двох нижчих сходинках опинилося близько третини (30%) населення України. У 2013-му їх було вже знову 23%, 64% розміщували себе на третій та четвертій сходинках, 13% — на п'ятій, шостій та сьомій. Упродовж цього майже 20-річного періоду саме економічні чинники (трансформаційна криза 1990-х, відновлення економіки у 2000-х, світова фінансова криза 2008 року тощо) визначали матеріальний добробут громадян України та їхнє відчуття власного соціального становища. Однак у 2015 році економічні негаразди, спричинені низкою надзвичайних подій (Євромайдан, анексія Криму, збройний конфлікт на Донбасі), не позначилися на сприйнятті респондентами власного соціального статусу: 62% опитаних поставили себе на третю й четверту сходинки, 18% — на п'яту, шосту й сьому, і лише 20% потрапили на першу та другу. Вочевидь, якості, набуті українцями завдяки Революції Гідності (як-от почуття соціальної згуртованості, гордості за здійснений вибір, співпричетності до великої справи), допомогли їм «дистанціюватися» від матеріального чинника й оцінювати своє становище в суспільстві на підставі інших критеріїв.

Ще одним потрясінням для вітчизняної економіки стала пандемія коронавірусу та пов'язані з нею карантинні обмеження. Дуже сильно в цій ситуації постраждав малий та середній бізнес. Восени 2020-го понад половину наших громадян повідомляли про погіршення (35%) або значне погіршення (22%) матеріального становища своїх сімей. Проте це не призвело до збільшення частки респондентів на нижніх щаблях соціальної ієрархії: 58% опитаних вибрали третю й четверту сходинки, а 23% (майже чверть) — п'яту, шосту й сьому. На думку С. Макеєва та Н. Коваліско, цей феномен можна пояснити здатністю протистояти негативним ефектам криз, яку українці виробили останніми роками. Мабуть, тому респонденти послуговуються одними критеріями, коли оцінюють своє матеріальне становище, і дещо іншими — коли роблять висновок про свій соціальний статус.

Насамкінець доповідачі висловили свої міркування щодо ймовірних наслідків пандемії COVID-19 для соціальної стратифікації. Ними можуть бути: а) зміна в ієрархії значущості соціальних благ (здоров'я, багатство, соціальні зв'язки тощо); б) зростання регіональної та поселенської нерівності; в) підвищення престижу певних професій та занять. Але оскільки невідомо, коли вдасться побороти пандемію, в соціумі створюється атмосфера тривожної невизначеності та виникає відчуття «закритого майбутнього».

Атмосфера невизначеності панує і в царині освіти — одній з найважливіших для життєдіяльності суспільства сфер, яку COVID-19 випробовує на міцність уже майже рік. Низку протиепідемічних заходів, одним з яких було впровадження тритижневого карантину в усіх навчальних закладах, Кабінет Міністрів України затвер-

див 11 березня, а через п'ять днів (16 березня) Міністерство освіти і науки видало наказ № 406 «Про організаційні заходи для запобігання поширенню коронавірусу COVID-19», яким передбачалося забезпечення навчального процесу без відвідування закладів освіти її здобувачами.

Українським школам, коледжам та університетам попервах довелося зіткнутися з неабиякими труднощами. «За дуже короткий термін як викладачі, так і студенти мусили перебудуватися й перейти на новий формат навчання. Точилися дискусії стосовно того, як краще зорганізувати віддалене навчання, які платформи чи інструменти вибрати. Однак проблеми для освіти, зокрема вищої, цим не обмежуються», — констатував **Віль Бакіров** (доповідь «*Вища освіта в «ковідні» та «постковідні» часи*»). На його думку, пандемія коронавірусу (особливо якщо вона затягнеться) спричинить кардинальні зміни в цій системі. Трансформуватимуться моделі навчання, викладання, спілкування: домінуватиме дистанційна форма, стрімко розвиватиметься цифрова педагогіка. А ось «живе» навчання (*in person*) може втратити свою цінність.

У період пандемії університетська освіта стала однією з найбільш обговорюваних тем у Всесвітній мережі. Доповнюючи виступ В. Бакірова, **Марк Агарков**, магістрант освітньої програми «Соціальні технології» (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна), презентував результати контент-аналізу матеріалів, опублікованих в Інтернеті з лютого по грудень 2020 року. Всього було проаналізовано 230 статей, які М. Агарков об'єднав у сім тематичних кластерів. Найбільша кількість публікацій стосувалася стратегічних питань у системі вищої освіти (26,1%) та інтернаціоналізації¹ вищих навчальних закладів. 14,7% матеріалів були присвячені якості вищої освіти, у 11,0% ішлося про фінансування ЗВО, у 10,8% — про наукові дослідження в університетах. У 7,8% статей розглядали питання взаємодії закладів вищої освіти з державою, і стільки ж публікацій були присвячені технологіям онлайн-навчання. Позитивною тональністю характеризувалося 33% матеріалів, нейтральною — 30%, негативною — 37%.

Погоджуючись із тим, що дистанційні технології загалом покликані створити ширші можливості для здобуття освіти (переконливим доказом чого є майже трикратне зростання числа слухачів курсів на «edX», «Coursera» та «FutureLearn» під час першої хвилі пандемії), доповідачі також звернули увагу на ті болісні зміни, які можуть чекати на вищу школу вже в недалекому майбутньому. По-перше, це стосується кадрової політики. Якщо дистанційна форма навчання стане головною, то переважна більшість викладачів будуть змушені перейти на часткову зайнятість або працювати за тимчасовим контрактом. Це погіршить як їхнє фінансове становище, так і якість викладання. По-друге, заклади вищої освіти можуть втратити частину своїх доходів від навчання іноземних громадян — цілком імовірно, що багато хто з них вирішить навчатися віддалено. З огляду на те, що видатки державного бюджету на освіту теж скорочуватимуться, чимало університетів можуть опинитися на межі банкрутства. По-третє, зміниться позиція і роль вищої освіти в суспільстві, її відносини з іншими базовими соціальними інститутами. Ці тенденції спостерігатимуться в усьому світі, тому вже сьогодні вкрай необхідно розробити стратегію адаптації ЗВО до нових умов, щоби бути готовими до «постковідної» реальності.

¹ Навчання іноземних студентів, а також залучення іноземних фахівців до викладання в тому чи тому закладі вищої освіти.

Про зміни, які сталися в польському суспільстві за часів пандемії, планувала розповісти Славоміра Грушевська, професорка Щецинського університету й багаторічна учасниця Панінських читань. На превеликий жаль, хвороба порушила її плани. Сергій Макеєв, який модерував пленарне засідання, побажав від імені всіх присутніх якомога швидшого одужання пані Славомірі та висловив сподівання побачити її на наступних Читаннях.

Завершила першу частину Панінських читань презентація під назвою «*COVID-19: Нові будні українських учителів, учнів та батьків*», яку підготувала Ольга Максименко, провідна соціологиня відділу методології і методів соціології Інституту соціології НАН України. У своєму виступі О. Максименко використала такі матеріали: а) опубліковані на вітчизняних освітніх порталах новини та аналітичні статті; б) дані соціологічних опитувань, проведених неприбутковою громадською спілкою «Освіторія» та Службою освітнього омбудсмена України; в) результати міжнародного дослідження якості освіти PISA (*Programme for International Student Assessment*); г) короткі інтерв'ю з учителями та батьками учнів.

«Можливо, та інформація, якою я з вами поділюся, не виявиться для вас новою, — сказала доповідачка. — Адже в когось із вас є діти або онуки, які ходять до школи, або ж учителями працюють ваші рідні чи друзі. Я маю на меті лише зробити те, що англійською називається *cast into sharp relief*, тобто чіткіше окреслити ті проблеми, які існували в системі шкільної освіти впродовж тривалого часу, які підточували її і, можливо, навіть зруйнували би вщент. Але, на щастя, українській школі все ж таки вдалося вижити в новій реальності, продемонструвавши неабияку стійкість. Стійкість, яка забезпечувалася спільними зусиллями вчителів, методистів, директорів шкіл, старанних учнів, небаждужих батьків».

Доволі болюча (хоч і не єдина) проблема вітчизняної освіти, на думку О. Максименко, — це суспільна нерівність, яку карантин ще сильніше поглибив. Насамперед це стосується типу поселення, в якому розташована школа, доступу до сучасних цифрових технологій та фінансових ресурсів родини учня. У сільських школах бракує обладнання, потрібного для забезпечення організованого онлайн-навчання, а незадовільний технічний стан електричних мереж (не тільки в селах, а й у багатьох райцентрах) призводить до частих перебоїв в електропостачанні, що не дає змоги проводити уроки. У Києві та інших великих містах учні здебільшого мають необхідні гаджети й можуть користуватися інтернетом, тоді як в інших куточках країни школярі (особливо з багатодітних або малоабезпечених сімей) часто-густо виявляються позбавленими доступу до освітнього процесу. Істотно різниться й рівень мотивації до навчання у дітей з різних родин — навіть з тих, чий дохід низькими не назвеш. Адже нерівність, як підкреслила доповідачка, не вичерпується соціально-економічним аспектом. У контексті формування ставлення дитини до навчання, поваги до школи й педагога цілком правомірно говорити про моральну, а також ціннісну нерівність — коли цінності й моделі поведінки, які транслюють дітям батьки, суперечать тому, що їм прищеплюють у школі.

На запитання щодо можливості заміни традиційного навчання дистанційним О. Максименко відповіла так: «Навряд чи віддалене навчання здатне повністю замінити очне — особливо якщо йдеться про учнів молодших класів. У середніх чи старших класах теж досить складно провести інтернет-уроки з певних дисциплін, як-от хімія, фізика, трудове навчання, фізична культура. Погодьтеся, не всі хімічні експерименти можна виконати в домашніх умовах, та й простору для занять спор-

том вистачає не всім. Крім того, не слід забувати, що живого спілкування — як учителя з учнями, так і учнів між собою — не замінить ніщо. Адже призначення школи — не тільки озброїти дитину знаннями, а й соціалізувати її. Водночас дистанційне навчання може слугувати вдалим доповненням до очного, корисною платформою для здобуття нових знань, умінь і навичок, а також засобом розвитку самодисципліни, творчого мислення, допитливості та інших позитивних рис особистості».

Доповідачка навела приклади працелюбності, креативності та ентузіазму українських учителів, які успішно налагодили якісне віддалене навчання практично з перших днів карантину. Наостанок вона ознайомила аудиторію з власними методичними розробками для дистанційного та змішаного навчання.

Друга частина XIV Міжнародних соціологічних читань проходила в форматі **круглого столу**, модератором якого був провідний науковий співробітник відділу методології та методів соціології ІС НАН України **Олександр Стегній**. Учасники й гості мали змогу послухати низку коротких, однак надзвичайно цікавих і змістовних повідомлень: *«Віддзеркалення у мовній свідомості українців концепту «пандемія»* (Олена Горошко, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»); *«Самодетермінація соціальних суб'єктів та соціальна контекстуальність: постпандемічні виміри»* (Валентина Подшивалкіна, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова); *«Цінності праці та пандемічна ситуація: між виживанням та адаптацією»* (Олександр Голіков, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна); *«Невизначеність як середовище вироблення управлінських рішень в умовах сучасності»* (Катерина Михайлова, Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»); *«Соціальна пластичність як патерн українського суспільства після пандемії»* (Тетяна Єреськова, Київський національний економічний університет імені Василя Гетьмана); *«Пандемія COVID-19 як соціально-психологічна травма: особливості масової свідомості українців в умовах карантину»* (Олена Лісеєнко, Південно-український національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського); *«Вплив пандемії коронавірусу на повсякденне життя і масову свідомість»* (Наталія Отрешко, Інститут культурології Національної академії мистецтв України); *«Пандемія як точка неповернення в розвитку системи освіти в Україні»* (Оксана Олійник, Київський національний університет імені Тараса Шевченка); *«Вітчизняний контекст визначення теоретичних основ соціальної роботи»* (Людмила Литва, КНУ імені Тараса Шевченка). Н. Отрешко порівняла стан розвитку громадянського суспільства в Польщі та Україні. Польське суспільство, згідно з її спостереженнями, в часи пандемії стало досить вимогливим — воно очікує від влади якомога більшої відкритості, чесності, надійності. Зі свого боку влада намагається зорганізувати діалог з народом. В Україні поки таких спроб немає, і взагалі складається враження, що люди почуваються беззахисними. На становище найбільш беззахисних верств населення звернула увагу Л. Литва, наголосивши, що соціальний захист і соціальна робота — це ті сфери, які ніколи не зможуть функціонувати тільки в інтернеті. Тему інтернет-освіти, активно обговорювану в першій частині Читань, продовжила О. Олійник, виокремивши головні переваги й недоліки цієї форми навчання. До сильних рис онлайн-освіти доповідачка віднесла: зниження вартості навчання, економію часу, можливість долучатися до занять, а також влаштувати конференції незалежно від місця проживання, до слабких — труднощі з проведенням лабораторних робіт для студентів, які навчаються на технічних спеціальностях, неповноцін-

ний зворотний зв'язок між викладачем і студентами, вищий ступінь ймовірності емоційного та професійного вигорання серед педагогів.

Після виступів доповідачів відбулася жвава та інформативна дискусія, до якої долучилися **Павло Кутуєв** (Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського») та **Олена Злобіна** (Інститут соціології НАН України). Пан Павло ознайомив слухачів з результатами проведеного серед першокурсників КПП опитування щодо їхніх вражень від дистанційної форми навчання. А пані Олена зацікавила аудиторію результатами міжнародного порівняльного дослідження, виконаного компанією «Ipsos Global Advisor» у березні–квітні та червні–липні 2020 року. У цьому дослідженні під назвою «Сприйняття загрози COVID-19» крім України взяли участь 28 країн з усього світу. Дані, одержані під час першого опитування, показали, що для українців пандемія коронавірусу не була «проблемою номер один»: такою її бачили лише 31% респондентів (до речі, в Росії ще менше — 27%). А це був період жорсткого локдауну. Найсерйознішою ж проблемою вважали корупцію, фінансові та політичні скандали (цей варіант вибрали 60% опитаних). Друге місце посіло безробіття (48%), на третьому опинилася охорона здоров'я (45%), на четвертому — бідність та соціальна нерівність (38%). Водночас у світі загалом саме пандемія COVID-19 виявилася найзначущішою проблемою: так вважали 61% респондентів¹. Експерти пояснювали цей феномен тим, що Україна, так само як і Росія, не належить до розвинених країн, тому соціально-економічні негаразди тут сприймаються гостріше, ніж небезпека захворіти. Під час другого опитування вже близько однієї п'ятої українців — 19% — поставили пандемію коронавірусу на перше місце (тоді як у світі — 42%). Крім того, різко зменшилася частка занепокоєних цією проблемою в Польщі (з 68% до 31%) та Угорщині (з 61% аж до 15%). Цього разу тему пандемії витіснили політичні чинники: в Польщі набирали обертів президентські перегони, а в Угорщині вирував конфлікт через розширення повноважень чинного прем'єр-міністра Віктора Орбана.

Своїми міркуваннями стосовно впливу пандемії COVID-19 на глобальні процеси поділилася **Наталія Черниш** (Львівський національний університет імені Івана Франка). Її лаконічна та захоплива доповідь «*Глобалізація й коронавірус: крихка павутинна взаємозалежність*» складалася з 14 тез. Зокрема, в першій тезі стверджується, що глобалізація й нинішня пандемія тісно взаємопов'язані, оскільки саме глобальні процеси сприяли швидкому розповсюдженню COVID-19. Глобалізація переможе, якщо всі країни світу разом подолають пандемію. Якщо ж цього не станеться, під загрозою опиниться як глобалізація, так і все людство. У наступній тезі йдеться про третинну соціалізацію людини в інтернет-середовищі та формування *Homo retis*, або «людини мережевої». Цей процес пришвидшився під впливом пандемії, і зараз (особливо в розвинених країнах) віртуальна та реальна ідентичність людини відчутно зближуються. Дедалі більше компаній стають на шлях цифрової трансформації, бурхливо розвивається штучний інтелект та робототехніка, які, на думку багатьох західних експертів, здатні витягнути економіку зі скрутного становища. Втім, високі технології можуть породити «клас непотрібних людей» (про що експерти теж доволі часто нагадують). Пандемія коронавірусу спонукає нас до переоцінки цінностей — акцент слід робити не на прибутках, а на збалансованому співіснуванні економіки та людини. Ще один цікавий висновок, якого дійшла до-

1 Середнє значення для 29 країн, що брали участь в опитуванні.

слідниця, полягає в тому, що оскільки вірус поширюється експоненційно, то й людству слід навчитися мислити експоненційно — щоб успішно протистояти загрозам.

Із завершальним словом виступив заступник директора Інституту соціології Євген Головаха.

«Ми переживаємо дуже непрості часи. Пандемія коронавірусу розхитала звичний уклад життя багатьох людей. Навіть наш традиційний конкурс «Кращий молодий соціолог» ми змушені перенести на наступний рік — через те, що цієї осені надійшло тільки чотири есеї, — зазначив пан Євген. — Однак засмучуватися не варто. Ми щиро дякуємо авторам за активність і запрошуємо всіх охочих надсилати свої роботи! Тема конкурсу залишається такою ж — «Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українське суспільство». Висловлюємо щиро вдячність усім тим, хто був сьогодні з нами, і чекаємо на вас рівно через рік — коли ми нагороджуватимемо переможців і призерів! До нових зустрічей!»

Після офіційного закриття заходу відбулася презентація книги С.О. Макеєва «Розрізнені соціологічні наближення»¹. Як пояснив сам автор, для цієї книги він відібрав статті, що мають для нього найбільшу значущість. Ці праці були опубліковані в різні роки (з 1996-го по 2020-й), деякі з них — у співавторстві з іншими українськими соціологами (зокрема з Н. Костенко, О. Симончук та С. Оксамитною). І кожна з цих публікацій — це «прагнення розібратися й розтлумачити собі та іншим спостережувані обставини, соціальні та внутрішньодисциплінарні», позначені С. Макеєвим як «наближення».

Отримано 20.01.2021

ОЛЬГА МАКСИМЕНКО

«Суспільство після пандемії: світ і Україна»

XIV Міжнародні соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної

Наскільки змінилася навколишня дійсність за останній рік? Які зрушення сталися в царині соціологічних досліджень, середньої та вищої освіти, менеджменту, журналістики, міжособистісної комунікації чи соціальної роботи? Яких іще трансформацій може зазнати суспільство в найближчому майбутньому? На ці питання намагалися знайти відповідь учасники та гості XIV Міжнародних соціологічних читань пам'яті Наталії Паніної (1949–2006). Захід, що відбувався 10 грудня 2020 року в Інституті соціології Національної академії наук України, розпочався з пленарного засідання і завершився засіданням круглого столу. На пленарному засіданні було заслухано чотири доповіді: «Методи опитування в умовах пандемії» (В. Паніотто), «Соціальна нерівність і надзвичайні події» (С. Макеєв та Н. Коваліско), «Вища освіта в «ковідні» та «постковідні» часи» (В. Бакіров та М. Агарков), «COVID-19: Нові будні українських учителів, учнів та батьків» (О. Максименко). До роботи круглого столу на тему «Суспільство і пандемія» всі охочі могли долучитися за допомогою платформи «Google Meet». Після Читань було презентовано книгу Сергія Макеєва «Розрізнені соціологічні наближення».

Ключові слова: *Наталія Паніна, українське суспільство, глобалізація, COVID-19, постпандемічний світ*

1 Макеєв, С. А. (2020). *Разрозненные социологические приближения*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

ОЛЬГА МАКСИМЕНКО

«Общество после пандемии: мир и Украина»

XIV Международные социологические чтения памяти

Наталии Паниной

Насколько изменилась окружающая действительность за последний год? Какие сдвиги произошли в сфере социологических исследований, среднего и высшего образования, менеджмента, журналистики, межличностной коммуникации или социальной работы? Каким еще трансформациям может подвергнуться общество в ближайшем будущем? На эти вопросы пытались найти ответ участники и гости XIV Международных социологических чтений памяти Наталии Паниной (1949–2006). Мероприятие, проходившее 10 декабря 2020 года в Институте социологии Национальной академии наук Украины, началось с пленарного заседания и завершилось заседанием круглого стола. На пленарном заседании были заслушаны четыре доклада: «Методы опроса в условиях пандемии» (В. Паниотто), «Социальное неравенство и чрезвычайные события» (С. Макеев и Н. Ковалиско), «Высшее образование в «ковидные» и «постковидные» времена» (В. Бакиров и М. Агарков), «COVID-19: Новые будни украинских учителей, учеников и родителей» (О. Максименко). К работе круглого стола на тему «Общество и пандемия» все желающие могли присоединиться с помощью платформы Google Meet. После Чтений была презентована книга Сергея Макеева «Разрозненные социологические приближения».

Ключевые слова: Наталья Панина, украинское общество, глобализация, COVID-19, постпандемический мир

OL'HA MAKSYMENKO

Society after pandemic: Ukraine and the world

The 14th annual conference (International Sociological Readings)

in memory of Natalia Panina

How much has the world around us changed for the past year? What kinds of societal shifts have occurred in some spheres such as sociological research, secondary and higher education, management, journalism, interpersonal communication or social work? What other kinds of transformation is society likely to undergo in the near future? These were the questions that both participants in and guests of the 14th annual conference in memory of Natalia Panina (1949–2006) sought to answer. The conference, also known as the International Sociological Readings, took place on 10 December 2020 and was hosted by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Structurally, the event consisted of two parts: a plenary session and a round-table discussion. At the plenary session, four speeches were delivered: «Survey techniques during the pandemic» (V. Paniotto), «Social inequality and extraordinary events» (S. Makeev and N. Kovalisko), «Higher education in times of and post-COVID-19» (V. Bakirov and M. Aharkov), «COVID-19: New daily routines of Ukrainian teachers, students and parents» (O. Maksymenko). The round-table discussion titled «Society and pandemic» was open to everyone interested. They could join the discussion via Google Meet. The Readings ended with the presentation of a book «Separate sociological approximations» authored by Serhii Makeev.

Keywords: Natalia Panina, Ukrainian society, globalisation, COVID-19, a post-pandemic world